

Open Access – tilanne Suomessa

Esa-Pekka Keskitalo
Suomen kansalliskirjasto
Sähköpostiosoite: etunimi.sukunimi@helsinki.fi

Taustaa

Suomessa julkaisuarkistoista alettiin keskustella vilkkaammin vuonna 2003. Huhtikuussa 2003 perustettiin epävirallinen FinnOA-työryhmä¹. Työryhmässä on tutkijoita sekä kirjastojen ja julkaisijoiden edustajia.

Monet korkeakoulut olivat toki julkaisseet verkossa aineistoa aiemminkin. Keskeisin avoimen julkaisuarkiston [institutional repository] mukanaan tuoma uutuus oli rinnakkaisjulkaiseminen [parallel publishing], eli se, että korkeakoulut ja tutkimuslaitokset julkaisevat omien tutkijoidensa muualla ilmestyneitä tieteellisiä artikkeleita ja muita julkaisuja. Toinen tärkeä idea oli metadatan helppo haravointi ja uudelleenkäyttö OAI-PMH-rajapinnan² avulla.

Opetusministeriön suositukset v. 2005

Vuonna 2004 opetusministeriö asetti työryhmän, jonka tehtäväksi annettiin laatia suositukset avoimen tieteellisen julkaisutoiminnan (Open Access) edistämiseksi Suomessa. Suositukset tuli tarkoittaa erityisesti tutkimuksen rahoittajille, tutkimusta suorittaville organisaatioille ja tieteellistä julkaisutoimintaa harjoittaville tahoille.

Työryhmä jätti ministeriölle muistion helmikuussa 2005³. Työryhmä suhtautui avoimeen saatavuuteen hyvin positiivisesti. Työryhmä laati suosituksia eri tahoille, ja ne voidaan lyhyesti listata seuraavasti:

Tutkimuksen rahoittajat (kuten Suomen Akatemia ja Tekes⁴)

- hyväksyvät avoimien tiedelehtien kirjoittajamaksut tutkimushankkeiden kuluiksi ja
- kannustavat muutenkin avointa saatavuutta.

Korkeakoulut ja tutkimuslaitokset

- pystyttävät avoimet julkaisuarkistot, joka itse tai yhteistyössä;
- kannustavat tutkijoita tallentamaan julkaisujensa rinnakkaiskopiot näihin julkaisuarkistoihin;
- pyrkivät itse avoimeen julkaisemiseen; ja
- suosittelevat tutkijoille avoimia tiedelehtiä julkaisukanavana, silloin kun ne ovat samantasoisia kuin alan tilausmaksulliset lehdet

¹ <http://www.openaccess.fi/info/>

² <http://www.openarchives.org/pmh/>

³ http://www.minedu.fi/OPM/Julkaisut/2005/avoimen_tieteellisen_julkaisutoiminnan_tyoryhman_muistio

⁴ <http://www.aka.fi/> ja <http://www.tekes.fi>

Tieteellisille lehdet ja niiden julkaisijat

- tarjoavat lehtiensä tutkimusartikkelit mahdollisimman tuoreeltaan avoimeen verkkojakeluun ja
- sallivat lehtiinsä kirjoittavien tutkijoiden tallentaa artikkeleiden rinnakkaiskopiot avoimiin julkaisuarkistoihin.

Kirjastot

- tukevat Kansalliskirjaston⁵ johdolla avoimissa julkaisuarkistoissa olevan aineiston ja sen metadatan leviämistä sekä aineistojen pitkäaikaista säilyttämistä; ja
- tukevat suomalaisten julkaisuarkistojen rakentamista ja standardien noudattamista.

Opetusministeriö

- edistää ja tukee osaltaan avointa julkaisutoimintaa; ja
- kannustaa korkeakouluja yhteistyöhön avoimen saatavuuden edistämiseksi

Berliinin julistuksen allekirjoittaminen 2006

Suomen yliopistojen rehtorien neuvosto allekirjoitti vuonna 2006 Berliinin julistuksen, jonka tarkoitus on edistää avoimen saatavuuden periaatteiden toteutumista⁶.

FinnOA:n julkaisuarkistoprojekti 2006 - 2007

Opetusministeriö myönsi FinnOA-työryhmälle kaksivuotisen rahoituksen OA-JES-hankkeeseen ("open access -julkaisemisen edistäminen Suomessa"). Organisaatioina olivat mukana Kansalliskirjasto, joka koordinoi hanketta, Teknillinen korkeakoulu⁷ sekä Tieteellisten seurain valtuuskunta⁸. Hankkeen tavoitteena oli

- levittää tietoa avoimesta saatavuudesta tutkijoille, yliopistoihin ja tutkimuslaitoksiin sekä viestinnän ammattilaisille
- edistää julkaisuarkistojen perustamista ja tarjota siihen teknistä tukea
- rakentaa suomalaisille tieteellisille lehdille julkaisuarkistoa, jolla voidaan julkaista avoimesti saatavia lehtiä.

Hankkeessa tehtiin runsaasti tiedotustyötä. Hankkeessa työskenteli tutkijataustainen henkilö, joka kiersi esittelemässä avointa saatavuutta ennen kaikkea tutkijoille. Toinen henkilö konsultoi esim. kirjastoja julkaisuarkistojen teknisissä kysymyksissä. Yhteenveto hankkeen tuloksista on julkaistu ScieComissa⁹. Hankkeen tuloksena syntyi myös kaksi konkreettista palvelua.

Tieteelliset verkkolehdet -palvelu

Osana OA-JES-hanketta Tieteellisten seurain valtuuskunta perusti Tieteelliset verkkolehdet -palvelun¹⁰. Se on työkalu tieteellisten lehtien avoimeen julkaisemiseen, ja se perustuu avoimen lähdekoodin OJS-ohjelmistoon. Tällä hetkellä palvelua käyttää kolme lehteä.

Doria - keskitetty julkaisuarkistopalvelu

Osana OA-JES-hanketta Kansalliskirjasto alkoi kehittää keskitettyjä teknisiä palveluita julkaisuarkistoille. Ajatuksena on, että Kansalliskirjasto ylläpitää julkaisuarkiston tarvitseman

⁵ <http://www.kansalliskirjasto.fi/>

⁶ <http://oa.mpg.de/openaccess-berlin/berlindeclaration.html>

⁷ <http://www.tkk.fi>

⁸ <http://www.tsv.fi>

⁹ <http://www.sciecom.org/ojs/index.php/sciecominfo/article/viewFile/242/91>

¹⁰ <http://ojs.tsv.fi/>

teknologian, mutta kaikki sisällöllinen ylläpito tapahtuu asiakasorganisaatiossa. Doria-palvelu¹¹ avattiin 2006. Sen suurin asiakas on Ethesis, Helsingin yliopiston lähinnä väitöskirjoja sisältävä palvelu. Lisäksi mukana ovat Turun yliopisto, Åbo Akademi, Lappeenrannan teknillinen yliopisto, Sibelius-akatemia ym.

Ammattikorkeakoulujen Theseus-dokumenttiarkisto

Myös eräät ammattikorkeakoulut ovat olleet Dorian asiakkaita, mutta syksyllä 2006 ammattikorkeakoulusektorilla alkoi uusi projekti, Theseus¹², jonka tarkoituksena on rakentaa kaikille ammattikorkeakouluille yhteinen julkaisuarkistoalusta. Ensi vaiheessa kyse on opinnäytteiden julkaisemisesta, mutta toiminnan on tarkoitus laajeta mm. rinnakkaisjulkaisemiseen. Kansalliskirjasto tuottaa ammattikorkeakouluille julkaisuarkiston tekniset palvelut.

Palvelun tekee erikoiseksi yhdessä toimivien organisaatioiden suuri määrä, 28 korkeakoulua. Hankkeessa painotetaan myös Creative Commons -lisenssien käytön lisäämistä.

Helsingin yliopiston päätös tutkijoiden tallennusvelvollisuudesta

Yliopiston rehtori päätti toukokuussa 2008, että Helsingin yliopisto velvoittaa tutkijat rinnakkaisjulkaisemiseen¹³. Helsingin yliopisto edellyttää 1.1.2010 lähtien, että yliopistossa toimivat tutkijat tallentavat tieteellisissä julkaisuissa julkaistut tutkimusartikkelinsa Helsingin yliopiston ylläpitämään avoimeen julkaisuarkistoon. Yliopisto valmistelee parhaillaan päätöksen toimeenpanon vaatimaa teknistä infrastruktuuria sekä tarkempaa ohjeistusta tutkijoille.

Vastaavaa velvoitetta on pohdittu ja suunniteltu eräissä muissakin yliopistoissa, mutta tähän mennessä muualla ei ole tehty vastaavia päätöksiä.

Opetusministeriön tukema hanke 2009 – 2010

Opetusministeriö on myöntänyt kaksivuotisen määrärahan erityisesti julkaisuarkistoissa tapahtuvan rinnakkaisjulkaisemisen edellytysten parantamiseksi. Hankkeessa ovat mukana Kansalliskirjasto, Helsingin yliopisto ja Oulun yliopiston kirjasto. Hankkeen tavoitteena on

- kehittää julkaisuarkistoja, erityisesti DSpacea, paremmin vastaamaan Suomessa esiintulleisiin tarpeisiin;
- luoda tapaustutkimuksen avulla ohjeita ja apuvälineitä laitoksille, jotka haluavat perustaa julkaisuarkiston; ja
- kehittää tutkijoille ohjeita ja apuvälineitä rinnakkaisjulkaisemiseen liittyvien tekijänoikeudellisten ja muiden oikeudellisten kysymysten selvittämiseen.

Pohjoismainen yhteistyö

Suomi (Kansalliskirjasto) on osallistunut Pohjoismaiden ministerineuvoston rahoittamaan hankkeeseen, jossa on Ruotsin, Norjan ja Tanskan kanssa selvitetty julkaisuarkistojen standardointiin ja yhteensopivuuteen liittyviä kysymyksiä. Hankkeelle on haettu jatkorahoitusta vuodelle 2009. Tarkoitus on mm. tutkia uuden OAI-ORE-teknologian tarjoamia mahdollisuuksia sekä kehittää kansainvälistä URN-tunnusten parissa tapahtuvaa yhteistyötä.

Julkaisuarkistojen teknologia Suomessa

¹¹ <http://oa.doria.fi/>

¹² <http://www.theseus.fi/>

¹³ <http://www.helsinki.fi/ejulkaiseminen/rinnakkaistallennus/>

Pikemminkin sattumalta kuin minkään tietoisien päätöksen seurauksena DSpace-ohjelmistoa käytetään laajasti Suomessa. Eräät vanhemmat julkaisupalvelut on rakennettu lähinnä itse, mutta sittemmin suurin osa elleivät kaikki uudet julkaisuarkistot perustuvat DSpaceen. Sillä, että Kansalliskirjasto aikoo päättää alkaa käyttää sitä, on ollut ainoastaan epävirallinen ohjaava vaikutus.

DSpace-käyttäjien välillä on epävirallista yhteistyötä, ja ensimmäinen, edelleen hyvin vapaamuotoinen, DSpace-käyttäjien kokous pidetään lokakuussa 2008.

Kansalliskirjaston näkökulmasta eräs merkittävä ongelma on metadatan laatu. Kun arkistoilla on paineita päästä nopeasti julkaisemaan aineistoa, luettelointi jää usein puutteelliseksi, eivätkä arkistojen rakentajat aina ole alan parhaita asiantuntijoita. Kansalliskirjasto on julkaissut suosituksen elektronisten oppinnäytteiden metadatatoksi, mutta se ei voi määrätä sen soveltamisesta.

Kansalliskirjasto tarjoaa julkaisuarkistoille keskitettyä URN-resoluutiopalvelua, jonka avulla julkaistavalle aineistolle voidaan antaa pysyvä identifikaatiotunnus ja siihen perustuva pysyvä WWW-osoite.

OA-toiminnan laajuus

Suomalaisia avoimia tiedelehtiä ja -sarjoja

Suurin osa lehdistä (16 kpl) on rekisteröity DOAJ-luetteloon (Directory of Open Access Journals)¹⁴.

Lisäksi ovat olemassa ainakin seuraavat:

- Annales Botanici Fennici, <http://www.sekj.org/AnnBot.html>
- Annales Zoologici Fennici, <http://www.sekj.org/AnnZool.html>
- Memoranda Societatis pro Fauna et Flora Fennica, <http://ojs.tsv.fi/index.php/msff/index>
- Metsätieteen aikakauskirja, <http://www.metla.fi/aikakauskirja/>
- Tiede ja ase, <http://ojs.tsv.fi/index.php/ta/index>
- Tieteessä tapahtuu, <http://ojs.tsv.fi/index.php/tt/index>

Avoimia julkaisuarkistoja (OAI-yhteensopivia) Suomessa

Directory of Open Access Repositories¹⁵ tuntee 11 suomalaista julkaisuarkistoa. Se ei ota huomioon sitä, että julkaisuarkistot voivat olla yhteiskäyttöisiä. Doria ja Theseus lähtökohtaisesti ovat monen laitoksen käytössä. Lisäksi Helsingin yliopiston arkistoissa on mukana myös eräitä tutkimuslaitoksia.

Tämä lisäksi suunnitteilla tai rakenteilla on muutamia arkistoja.

Avoimen saatavuuden ongelmia ja tulevaisuuden haasteita¹⁶

Teknisellä puolella kehitettävä on vielä paljon. DSpace:ssa on suosioistaan huolimatta myös merkittäviä kehittämistarpeita; erityisesti OAI-PMH haravoinnin toteutuksessa; tilastoinnissa; sekä kaikessa, mikä liittyy siihen, että samaa DSpaceä käyttää useampi organisaatio. Toisaalta voidaan todeta, että sovellusta kehitetään varsin tarmokkaasti.

Julkaisuarkistojen perustamista on Suomessa hallinnut kenties liikaa tekninen näkökulma. Julkaisuarkistona ajatellaan usein vain jotakin ohjelmistoa. Tekninen järjestelmä on kuitenkin vain yksi toimivan julkaisuarkiston edellytyksistä.

¹⁴ <http://www.doaj.org/doaj?func=findJournals&hybrid=&query=finland>

¹⁵ <http://www.opendoar.org/countrylist.php?cContinent=Europe#Finland>

¹⁶ Tämä kappale perustuu Jyrki Ilvan kirjoitukseen "Rinnakkaisjulkaisemisen vaikea alkutaival", <http://blogs.helsinki.fi/digikirjasto/2007/08/23/post-44/>

Useimmat suomalaiset julkaisuarkistot ovat yhä keskittyneet lähinnä opinnäytteisiin ja korkeakoulujen omiin sarjajulkaisuihin. Niihin verrattuna tieteellisten artikkelien rinnakkaisjulkaiseminen julkaisuarkistoissa on yleistynyt hyvin hitaasti. Rinnakkaisjulkaisemista on toistaiseksi merkittävässä määrin ainoastaan Helsingin yliopiston Viikin kampuksen DViikki-arkistossa ja Teknillisen korkeakoulun elektroniset väitöskirjat -palvelussa. Nämäkin aineistot ovat verraten pieniä. Helsingin yliopiston päätös julkaisuvelvoitteesta tulee tietenkin muuttamaan tilannetta.

Julkaisuarkistojen perustaminen ja ylläpito on vaatinut enemmän resursseja kuin on oletettu. Esimerkiksi se, että tutkijat itse arkistoisivat artikkelinsa, on käytännössä osoittautunut hankalaksi. Aineiston saaminen vaatii voimakasta markkinointia sekä sen lisäksi palvelua, joka tukee tutkijoita arkistoinnissa tai huolehtii siitä kokonaan. Tutkijat tarvitsevat teknisen tuen lisäksi usein apua tekijänoikeuksiin ja julkaisusopimukseen liittyvissä asioissa.

Julkaisuarkistoihin tallennettuja aineistoja indeksoivien kansainvälisten hakupalveluiden syntyminen on ollut hidasta. Esim. kaikki aineistot kattava Oaister-hakupalvelu¹⁷ ei ole lisännyt merkittävästi suomalaisissa julkaisuarkistoissa olevan materiaalin käyttöä tai löydettävyyttä. Tämä ongelma kytkeytyy myös OAI-PMH:n ja metadatan vajavaisuuksiin. Yksinkertainen protokolla ei tue edistyneiden palveluiden rakentamista, etenkin kun metadata on laadultaan hyvin kirjavaa.

Alkuinnostuksen haihduttua on käynyt selväksi, että julkaisuarkistojen vakiinnuttaminen vaatii runsaasti pitkäjänteistä työtä. Paikallisesti tehtävän työn lisäksi tarvitaan yhteistyötä kansallisella ja kansainvälisellä tasolla. Kaiken kaikkiaan avoimen saatavuuden tukemiselle on edelleen vankat perusteet. Kaikkein tärkeintä on tutkijayhteisön saaminen mukaan.

¹⁷ <http://www.oaister.org/>